

ԴԱՐՁՅԱԼ ՀԱՌԻՃԱ ՎԱՆՔԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԻՆԱՍ ՔԱՀԱՆԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ՎԱՀԱՆՅԱՆՑԸ

անասեր Հ. Քյուրտյանը «Բազմավեպ» ամսագրի 1957 թվականի № 11—12-ի (նոյեմբեր-դեկտեմբեր) էջ 267—273-ում մի հոդված է տպագրել «Հատիճո վանքի արձանագրությունները» վերնագրով: Այդ արձանագրությունները (թվով ԻՆ) նա մեջ է բերում 12 թերթից կամ 24 էջից բաղկացած մի տետրակից, որ մի քանի տարի առաջ գնվել է Կոստանդնուպոլսում, «այժմ հանգուցյալ գրավաճառ Պիմեն Զարգարյանի» բազմաթիվ հին ու նոր ձեռագրերի հետ և կրում է «Արձանագրութիւնք վանիցն Հառիճոյ որ ի Շիրակ գաւառի» խորագիրը:

Հ. Քյուրտյանը այդ արձանագրությունները համեմատել է Հ. Ղ. Ալիշանի «Շիրակ»-ի մեջ եղածների հետ և նշել է տարբերությունները: Տետրակից բերված արձանագրությունները մեծ մասամբ ճիշտ են և վստահելի: Բերված է, օրինակ, նաև Հառիճայի երկրորդ շինության առաջին առաջնորդի Գրիգոր վարդապետի տապանագիրը, որ տետրակի հեղինակը ճշտորեն վերարտադրել է՝ Գրիգորի մահվան թվականը կարգալով Ո՛ւէ, այսինքն մոտոպորապես այնպես, ինչպես մենք գրել ենք «էջմիածին» ամսագրում լույս տեսած մեր նախորդ հոդվածում: Պետք է նկատի ունենալ, որ, ինչպես ստորև կտեսնենք, տետրակի տերը կամ արձանագրությունները գրի անցնողը այդ գործը կատարել է մեզանից շուրջ 100—120 տարի առաջ, երբ հանգստարանի գերեզմա-

նաքարերը դեռ անաղարտ էին, մինչդեռ վերջին 50—60 տարվա ընթացքում նրանք տաշտշվել են չար երեխաների կողմից և մասամբ անընթեռնելի դարձել:

Ո՞վ է եղել այդ տետրակի տերը կամ արձանագրություններն արտագրողը, ավելի ճիշտ՝ գրի առնողը:

Այդ նույն տետրակում որպես արձանագրություններով հետաքրքրված անձնավորություն է հանդես գալիս մեզ հետաքրքրող անձը, որովհետև նա մեջ է բերում նաև Արթիկի մոտ գտնվող Լմբատա վանքի արձանագրությունները, այլ և Սոփիա տիկնոջ տապանագիրը, որի գերեզմանաքարը գցված է եղել մի քահանայի վրա՝ վերջինիս ցանկության համաձայն:

Ահա այս Սոփիա տիկնոջ տապանագրի առթիվ տետրակում մի հետաքրքրական ծանոթություն կա, որի տակ ստորագրված է՝ Մինաս քահանա Հարություն վահանյանց Հառիճեցի: Սրանից Քյուրտյանն իրավամբ եզրակացնում է՝ «Ուրեմն տետրակիս գրողը և հավանաբար արձանագրությանց արտագրողը այս Մինաս քահանա Հարություն վահանյանց Հառիճեցին է, որուն մասին դժբախտաբար ուրիշ ծանոթություն չունիմ»:

Ինչպես երևում է՝ Քյուրտյանի ձեռքը չի անցել 1910 թվականին Ալեքսանդրոպոլում (այժմ Լեինսական) տպված «Հառիճայի վանական ընկերության հիշատակարան» ու հաշիվը 1850—1882» գիրքը, որի մեջ բավական մանրամասն տեղեկություններ կան այդ անձի մասին:

- Տանք, ուրեմն, Մինաս քահանա Հարությունի Վահանյանց հաղթեցու մասին այդ գրքում եղած և որպես նրա թու մեր անձամբ ունեցած տեղեկությունները:

Տիրացու Մինաս Հարությունի Վահանյանցը ծնվել է շուրջ 1815 թվականին Կարինում: Նա որպես 14—15-ամյա պատանի 1830 թվականի խոշոր գաղթականության հետ եկել է նախ Ալեքսանդրոպոլ, ապա անցել է էջմիածին՝ Ժառանգավորաց դպրոցում ուսանելու, որտեղ աշակերտակից է եղել հետագայի Մակար Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին:

Ժառանգավորաց դպրոցում ուսումն ալարտելուց հետո տիրացու Մինաս Հարությունի Վահանյանցը վերադարձել է Ալեքսանդրոպոլ և այնտեղից ընդմիջտ տեղափոխվել Հառիճ, որտեղ և ամուսնացել ու մեծ գերդաստանի տեր է դարձել:

Տիրացու Մինաս Հարությունի Վահանյանցը 1851 թվականի փետրվարի 17-ին ձեռնադրվել է քահանա և այնուհետև իր ամբողջ կյանքն անց է կացրել Հառիճում (նախկին անունով Ղիշաղ գյուղում):

Երբ 1850 թվականին Ալեքսանդրոպոլի մի խումբ երիտասարդներ հիմնում են «Հառիճայի վանական ընկերություն»-ը, այդ ընկերության եռանդուն անդամներից մեկն է դառնում տիրացու (հետո քահանա) Մինաս Հարությունի Վահանյանցը: Նրա դործունեության մասին վերոհիշյալ գրքի էջ 21-ում կարդում ենք հետևյալը: «Որովհետև ընկերության անդամները քաղաքում էին բնակում և յուրաքանչյուրն իր անձնական գործով էր զբաղված, Հառիճայի վանքի լուսարար տիրացու Մինաս Հարությունյանին

1 Այս տեղեկության ճշտությունը հաստատում էր նաև ԺԺ դարի երկրորդ կեսի և Ի դարի առաջին տասնամյակի ականավոր եկեղեցական գործիչ Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզանք, որը շարունակ շեշտում էր, թե իր և տղերքի գրողի միջև հոգևոր ազդեցություն կա, որովհետև նրա «մեծավոր և հոգևոր ծնող երջանկահիշատակ Տ. Տ. Մակար Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը» և իմ «լուսահոգի պապ Տ. Մինաս քահանան աշակերտակից ընկերներ են եղել Ս. էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցում»:

Այս այն Սուքիաս արքեպիսկոպոսն է, որի ծախքով տպագրվել են «Պատմագիրք Հայոց» ժողովածուի Ղազար Փարպեցին, Ագաթանգեղոսը և Մովսես Խորենացին, իմ և Կարապետ եպիսկոպոսի հրատարակած Տիմոթեոս Կուզի հակաճառությունը, իմ «Հայոց և ասորաց եկեղեցիների հարաբերությունները», Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի «Ազգապատում»-ի սովոր հատորները և այլն:

ընտրում են իրենց երկրորդ նախագահ և նրա վրա պարտավորություն դնում վերահասու լինել վանքի բոլոր պակասություններին, պիտույքներին և մանրամասնաբար տեղեկություն տալ ընկերությանը», որ և նա կատարում է բարեխղճորեն, ինչպես երևում է այդ գրքի հաջորդ բազմաթիվ էջերից:

Ինչևիով հմուտ զբաղաբազմ և եկեղեցական երգեցողության ու այլ կրոնական գիտությունների մասնագետ՝ Մինաս քահանա Հարությունյանը մեծ հարգանք ու պատիվ է վայելել ամբողջ Շիրակի դաշտում: Նա բազմաթիվ քահանայացուներ է պատրաստել Շիրակի գյուղերի համար, որոնցից ոմանք, ինչպես հոռոմցի Տեր Մինաս Տեր-Պետրոսյանը, թևակոխել են նաև բանասիրության ասպարեզը. այս վերջինը աշխարհաբար է թարգմանել և տպագրել տվել Ղազար Փարպեցու Հայոց պատմությունը (Ալեքսանդրոպոլ, 1895) և Արիստակես Լաստիվերտացու Հայոց պատմությունը (Ալեքսանդրոպոլ, 1893), ծանոթագրություններով: Այս հոռոմցի Տեր Մինասը և նրա աշակերտակից բայինդուրցի Տեր Մելքիսեդեկ Մանուկյանը հետագայում երկար տարիներ կրոնի և հայոց լեզվի ուսուցիչ են եղել Ալեքսանդրոպոլի և Կարսի եկեղեցական ծխական դպրոցներում:

Տեր Մինաս Հարությունի Վահանյանցի աշակերտներից է եղել նաև հետագայի Արիստակես արքեպիսկոպոս Դավթյանը, որը նույնպես զբաղվել է բանասիրությամբ և մի գիրք է հրատարակել եկեղեցական ժողովների մասին: Մինաս քահանա Հարությունի Վահանյանցի գիտության և հրատարակության համբավը այնքան մեծ է եղել, որ էջմիածնի սինոդը շատ տիրացուների է ուղարկել նրա մոտ՝ սովորելու: Այս մասին նույն գրքի էջ 28-ում կարդում ենք հետևյալը. «Պատահում էին քահանայացուներ և այլ գյուղական դպիրներ, որ գալիս էին Հառիճայի վանքը Տեր Մինասի մոտ ուսանելու... Վանքի պատերի տակ (խոսքը 1856 թվականի մասին է) այստեղ այնտեղ անկյուններում տասնի չափ տիրացուների գրքերը ձեռքերին պարապում էին. հարց ու փորձ անելով տեղեկացան ընկերության անդամները, որ նոցա ուղարկել է Ս. էջմիածնի Սինոդը, որպեսզի քահանայական գիտելիքներ ուսանին Տեր Մինասի մոտ և պատրաստվեն քահանայաճառու»:

Այս հանդամանքը պատճառ է դառնում, որ ընկերությունը թույլ զորի Սինոդ, որպեսզի կարգադրություն արվի վանքից սենյակ հատկացնելու տիրացուների համար: Այս-

պիստով հիմք է դրվում Հառիճի վանական դպրոցի, որը բացվում է 1856 թվականի նոյեմբերի 1-ին և Տեր Մինասը դառնում է նրա առաջին ուղեկցիչը և միակ ուսուցիչը մինչև մոտ 1860 թվականը: Նա ավանդում է քերականություն, հասարակ ընթերցանություն, քրիստոնեական վարդապետություն, եկեղեցական երգեցողություն և վայելչագրություն: Արդեն 1857 թվականի մարտի 3-ին Տեր Մինասը հայտնում է, որ «ուսումնարանում 17 հաստատուն աշակերտ կա, որոնցից 11-ը Ղափաղից, մյուսները հեռավոր գյուղերից, մինչև անգամ Սանահինից»:

Անուհետև Տեր Մինաս Հարությունի վահանյանցը մինչև իր կյանքի վերջը զբաղվում է ուսուցչությամբ:

Նա վախճանվել է 1876 թվականի մարտի 13-ին և թաղվել է Հառիճի հասարակաց գերեզմանատանը:

Նրա տապանաքարի վրա փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը, որի հեղինակը վերոհիշյալ հոռոմցի Տեր Մինաս Տեր-Պետրոսյանն է.

«Ի 13 մարտի 1876 ամի,
Մինաս Բանանայ տոհմի վահանեանց,
Մոօֆ բանիբուն, սրտի բարեգգեաց,
Մինչ հաս ի հասակն վաթսնից ամաց,
Աստ փութաց մարմնով, հոգով կեանս
անանց»:

Հառիճայի վանական ընկերությունը շատ բարձր է գնահատել Մինաս քահանա Հարությունի վահանյանցի ծառայությունը վանքին, նրան համարել է «հավատարիմ ու սրտացավ» աշխատող և ընկերության «մխիթարիչներից մեկը»: Հիշված գրքի էջ 121-ում նրա մահվան առթիվ կարդում ենք հետևյալը.

«Հառիճայի ընկերությունը վերջին շրջանիս ընթացքում (1873—1881) զրկվեցավ իր երկու սկզբնական անդամակիցներից: Առաջինն էր զափաղեցի Տեր Մինաս քահանան, որը ընկերության հաստատվելու օրից շարունակ բարոյապես օգնում և առաջնորդում էր նոցա. ձեռնարկություններին, իսկ 1856 թվից իբրև ուսուցիչ Հառիճայի դպրոցի ուժիկ էր ստանում ընկերությունից: Տեր Մինասը սրտացավ օգնական էր ընկերության բոլոր գործերում, տրոնք վանքի մեջ լինում էին, բայց իր ընտանիքի կառավարության հոգսերով շրջապատված, չէր հասնում անմիջապես խառնվելու վարչական գործերին... Տեր Մինասին փոխարինեց նրա որդին Տեր Գալուստը, որ Հառիճայի դպրոցի աշակերտներից է և այժմ վարում է դպրոցի ձայնագրության և կրոնի դասատվությունը»:

Մինաս քահանա Հարությունի վահանյանցը, ինչպես երևում է, հետաքրքրվել է նաև բանասիրական աշխատանքներով, ձեռագրեր է հավաքել կամ անձամբ արտագրել իր սեփական և այլոց գործածության համար: Այսպես, ներկայումս Հայկական ՍՍՌ Պետական ձեռագրատանը (Մատենադարանում) կա հինգ ձեռագիր, որոնք կրում են 9028, 9029, 9030, 9031 և 9034 համարները և որոնք պատկանելիս են եղել հիշյալ քահանային:

Այդ ձեռագրերից՝ № 9028-ը «Ավետարանի մեկնություն» է, որի սկիզբն ու վերջը թերի է. համարվում է Ժէ—ԺԸ դարի գրչություն: № 9031-ի վերնագիրն է՝ «Մեկնութիւն համառօտ Դանիէլի մարգարէի, զոր հոգիապայծառ և իմաստնախոհ վարդապետին Վարդանայ շարադրեալ է ի հոգեկիր մեկնողացն ձայնից Եփրեմի, Հիպոլիտայ, Ստեփաննոսի Սիւնեցոյ ի խնդրոյ ուսումնասէր մանկանց և ի դիւրահասութիւն ընթերցողաց»: Հիշատակարանում ասված է (74ր և շար.) որ գիրքը գրվել է 902—903 թվականներին (=1267—1268):

№ 9029 փոքրիկ ձեռագիրը պարունակում է մի շարք խրատներ, ավելի ճիշտ՝ ողբերգություններ վարադ անելու, ոսկեջուր պատրաստելու, գրքի կող վարադելու, քիչ ոսկով շատ ոսկեջուր անելու, արծաթաջուր պատրաստելու, արծաթաջրելու մասին և այլն: Վերջում խրատներ, թե ինչպես պետք է պատրաստել զանազան ներկեր: Գրքուկը գրել է երևանցի ծաղկագործ Իսահակ եպիսկոպոս մահտեսի Տեր-Գրիգորյանը իր հոր տանը Երևանում, 1840 թվականի օգոստոսի 28-ին: Գրքի մեջտեղում հեղինակը պատմում է իր ժամանակի անցքերի մասին, ինչպես իրեն հանձնարարվել է «Որդան կարմիր» հավաքել, որ նա կատարել է, ինչպես պետությունը նրան տարեկան երկու հարյուր ուղիղ ռոճիկ է նշանակել և այլն:

Մյուս երկու ձեռագիրներն արտագրված են Մինաս քահանա Հարությունի վահանյանցի ձեռքով: Դրանցից առաջինը (№ 9030) Միքայել վարդապետ Չամչյանի «Վահան հաւատոյ ուղղափառութեան հայոց» աշխատությունն է, որ նա արտագրել է 1862 թվականի հունիսին, «ի սուրբ մեծատանս Հառիճոյ», սանահնեցի սարկավագ Հակոբ Դավթյանի (հետագայի Արիստակես արքեպիսկոպոս Դավթյանի) 1860 թվականին Ս. Էջմիածնում գրած օրինակից:

Ձեռագրի 165—166 էջերում կա գրչի վերջաբանը՝ Հայոց Եկեղեցին ստությամբ հերձվածող և հերետիկոս անվանողների դեմ, որի մեջ ասված է, որ նա Հայաստանյայց Եկեղեցու մասին եղած անասելի անիրավ զրպարտությանց դեմ Չամչանի հորինած գիրքն արտագրել է «Յօգուտ հայրենի և հարադատ Սուրբ Եկեղեցւոյ մերոյ, որով թերևս կարկեսցին բերանք նանրախորհուրդ թշնամեաց զինողաց ընդդէմ մեր»։ Վերջաբանն ստորագրված է՝ «Մինաս քահանա Հարութիւն Վահանեանց յամի ՌեփԱ (Փրկչական 1862)»։ Էջ 172-ում գրված է՝ «ի վայելումն գրքոյս Մինաս քահանայի Յարութիւն Վահանեանց Ղկշաղեցոյ»։

Վերջին և ամենակարևոր ձեռագիրը № 9034-ն է, որ կրում է «Բառգիրք համառօտ հայկազեան լեզուի» վերնագիրը։ Այս ձեռագիրը բաղկացած է մեծագիր 212 թերթից, գրչի համարակալությամբ 423 երկսյուն գրված էջից (վերջում կան մի քանի չգրված թերթեր) և պարունակում է Ա—Ճ տառը ներառյալ։

Արդյոք սա արտագրությունն է նախկին որևէ բառարանից, թե գրիչն ինքն է համառօտել ամենի ընդարձակ բառարաններից, այդ պետք է ցույց տա հետագա մանրամասն քննությունը։ Բառարանի թղթն պահպանակի վրա գրված է՝ «ի գրեանց Մինաս քահանայի Հարութիւնեան»։

